

על הַזָּרָה וְאֶזְרוּחַ: הערבית והעברית בשילוט הדרכים בגליל

עאמר דהאמשה

מרכז מינרבה למדעי הרוח והמכון להיסטוריה ולפילוסופיה של המדעים והרעיונות ע"ש כהן, אוניברסיטת תל-אביב; המכללה האקדמית הערבית לחינוך בישראל – חיפה

ליאורה ביגון

המכון לתרבויות המערב, האוניברסיטה העברית בירושלים

הקדמה ומצב המחקר

מחקרים שנעשו בשני העשורים האחרונים בנושא תהליכי שיום של מקומות ופרקטיקות של שילוט דרכים ושל טופונומיה¹ עירונית מבהירים כי לבד מהיותם חלק מפעולה מינהלית שמטרתה להקל את ההתמצאות במרחב, הם משקפים גם את שליטת הכוחות הפוליטיים בנוף ובאופן הצגת ההיסטוריה במרחב.² במדינת ישראל, כמו במדינות רבות בעלות קהילות לאומיות דוברות שפות שונות, סוגיות השפה והשיום הן סוגיות טעונות המושפעות משיקולים אידיאולוגיים, פוליטיים ותרבותיים.³ סוגיות אלו נושאות עמן מטען רגשי חזק ביותר, והן זכו למלוא תשומת הלב במחקר הגיאוגרפי הביקורתי בישראל על אודות תהליכי מתן שמות במרחב הישראלי-פלסטיני. מטען משמעותי זה הוא ללא ספק יציר כפיה של ההגמוניה הציונית. קצרה

1 הטופונומיה היא תורת שמות המקומות או תורת השמות הגיאוגרפיים, והיא תת-דיסציפלינה בתחום הגיאוגרפיה ובתחום הלשון. מקור המונח במילים יווניות: מקום (topos) ושם (onyma). תת-דיסציפלינה זו עוסקת בכל ההיבטים המדעיים, התיאורטיים והאמפיריים הנקשרים לשמות הגיאוגרפיים (קדמון 2010, 3–4).

2 ראו למשל: Cohen and Kliot 1992; Azaryahu 1996; Yeoh 1996; Milo 1997; Murray 2000; Bigon 2008; Rose-Redwood 2008.

3 אמארה ומרעי 2000; מוצ'ניק 2002; Fishman et al. 1985; Shohamy and Donitsa-Schmidt 2006; Ben-Rafael et al. 2006; Shohamy 2006.

היריעה מלהזכיר את מלוא קורפוס המחקרים הטופונימיים⁴ והמחקרים הנלווים, הנדירים יותר, באשר למקורות השמות הפלסטיניים של מקומות ועצמי טבע. אלו נעים בין הסתמכות על לקסיקונים בלבד (קליאוט 1989) לבין הסתמכות על שיטות אתנוגרפיות איכותניות (דהאמשה 2009). על רקע הסכסוך היהודי-פלסטיני המתמשך בישראל והמריבה על המקום, נושא שמות המקומות והרחובות מעורר שאלות, ובעת האחרונה אף התעורר בו עניין מחודש גם מעבר לתחומי האקדמיה בישראל. עם הסיבות לכך ניתן למנות לדעתנו את האקלים הסוציו-פוליטי שנוצר בעקבות התגברות מגמות ימניות-לאומניות ואנטי-ליברליות בפוליטיקה הישראלית והשפעתן על נושא השילוט,⁵ ואת המעבר ההדרגתי של הפלסטינים אזרחי ישראל ממצב הישרדותי למצב של התברגנות.⁶

אולם מעטים הפרסומים האקדמיים המתייחסים לנושא הדו-לשוניות או התלת-לשוניות של שילוט הדרכים הרשמי בישראל. מעטים אף המחקרים שטיפלו בנושא זה בשילוט העירוני והפנים-יישובי ביישובים ערביים, ביישובים יהודיים וביישובים שבהם מתגוררות זו לצד זו אוכלוסייה יהודית ואוכלוסייה ערבית.⁷ לצד מחקרים אלו, ההיבטים הפיזיים של הנוף הלשוני נחקרים לאחרונה בעיקר בידי חוקרי לשון העוסקים בשילוט הפרטי, בייחוד שלטים, מודעות

4 ראו למשל בנבנשתי 1988; 1997; זיו 1992; בר-גל 1999; Katz 1995; Cohen and Kliot 1992; Azaryahu and Kook 1999; Azaryahu and Golan 2001; Azaryahu and Kellerman 1999; 2002.

5 בעת האחרונה הולך ומתרבה טיפולן של הרשויות בכיתוב הערבי בשלטי דרכים קיימים. לדוגמה, ב-2009 אישר שר התחבורה ישראל כץ את ההחלטה להחליף את כל שלטי הדרכים ברחבי הארץ ולהחיל בהם את התעתיק העברי של השמות בערבית ובאנגלית (רופא-אופיר 2009). כמו כן, ב-2011 הציעה חברת הכנסת ציפי חוטובלי (ליכוד) לקבוע בחוק שמות יהודיים לשכונות הערביות בירושלים ולאליץ את כלי התקשורת הרשמיים להשתמש בשמות המעורבתים (וולף 2011). הצעות נוספות — כמו "הצעת חוק השפות הרשמיות" (2008) מטעם חברת הכנסת לימור לבנת (ליכוד) וחברי כנסת אחרים בדבר הסרת מעמדה של השפה הערבית כשפה רשמית במדינה (רבי ורודניצקי 2011) — משקפות פוליטיזציה של הלשון ומגמה לאומנית שמתבטאת בנעשה בשטח ומושפעות ממנו. בשנים האחרונות הוסרו מן השלטים שהוצבו בצמתים מרכזיים שמות ערביים של ערים שבעבר היו תושביהן ערבים ברובם. השמות העבריים הותרו על כנם ותועתקו לאותיות ערביות. למשל, על השלטים נכתב بیت شان (בית שאן) ולא بیسان (ביסאן) כמקודם. כמו כן השם באר שבע נכתב برشیق (באר שיבע) ולא כבעבר بئر السبع (באר א-סבע); שמה הערבי של צפת, صفد (ס'פד), נותר על כנו בשלטים מסוימים, אף על פי שכל יושבי העיר כימינו הם יהודים, ובאחרים הוחלף בתעתיק של השם העברי: تسفات (תספאת). להערכתנו, בכבישים שבהם בוצעו עבודות פיתוח והרחבה על ידי הגופים הממונים הוסרו השלטים הנושאים שמות ערביים.

6 בין שאר הדוגמאות לפוליטיזציה פופולרית זו ניתן למנות למשל שלטים אלטרנטיביים בערבית שהוספו בערים מעורבות כגון עכו, וכן עתירות לבג"ץ בנושא שילוט עירוני מטעם עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל. בנושא זה ראו את הפרסום "מעמד השפה הערבית בישראל: עדכן הערבים בישראל" (רבי ורודניצקי 2011), הכולל מאמרי עמדה בנושא מדיניות לשון, זהות, שפה ולשון ערבית, וכן לקט תרגומי ידיעות בנושא השיום מן העיתונות הערבית, שלרוב אינן זוכות לחשיפה מרובה בקרב קוראי העברית. ראו גם בן-שמש 2003; מרגלית 2007.

7 Azaryahu and Kook 2002; Suleiman 2004; 2011, ch. 5; Azaryahu 2012

וכרזות הנמצאים באזור גיאוגרפי מסוים. חוקרים אלה בודקים את הנוף הלשוני בהיותו תמונה המשקפת ומתעדת את המציאות הלשונית ביישובים ובערים, ומטרתם ללמוד על מעמדן של הלשוניות ולעמוד על מגמות בעלות אופי חברתי.⁸ במונח נוף לשוני אנו מתכוונים לנראות ולבולטות של שפות על שלטים ציבוריים באזור נתון, לרבות לוחות מודעות, לוחות של שמות רחובות ושלטים מסחריים. אלו משמשים מדר מרכזי למעמדן של שפות הן מבחינה רשמית (מלמעלה למטה) והן מבחינה בלתי רשמית (מלמטה למעלה) (Shohamy, 2006). על כן, ייצור הנופים הלשוניים הוא חלק מהבניה מרחבית סימבולית, שבה לוקחת חלק גם המדיניות הטופונומית, דהיינו מדיניות קביעת השמות הגיאוגרפיים. מדיניות זו, בשימוש מניפולטיבי של מדינות לאום, משמשת אמצעי להנחלת אידיאולוגיות, להדגשת הזיקה הלאומית ולסימון גבולות בין קבוצות אתנו-לשוניות. טקטיקות של מדיניות לשונית המשתקפות בטופונומיה יכולות להצביע על יחסי כוחות במרחב, יחסים שהם תולדה ישירה של גורמים סוציו-פוליטיים ותרבותיים.

מאמרנו מרחיב את המחקר הקיים ועוסק במעמדן של הערבית והעברית בשילוט הדרכים השלטוני-ארצי בישראל, באמצעות בחינת השלטים הירוקים בחבל הגליל.⁹ הדיון יעסוק בהיבטים האורתוגרפיים (דהיינו היבטי הכתיב) של שפת השילוט ובהשפעתם על ייצור זהותו של מקום. הוא יבחן, לדוגמה, את משמעות השינויים הסמנטיים החלים במעבר משפות המקור לשפות היעד. מחקרנו אינו מוגבל לעיר מסוימת או למספר מצומצם של יישובים, אלא מתמקד במפגשי השפות ובמפגשים הטופונומיים הנגלים לעיני כלל משתמשי הכבישים בחבל הגליל, שטח גדול שאוכלוסייתו מורכבת מעשרות יישובים ערביים ויהודיים. נבדוק את השפעת הכיתוב הטופונומי על עיצוב התודעה הלאומית של האוכלוסיות המתגוררות בחבל זה, מתוך התייחסות לנרטיב ההגמוני של השלטון ובעזרת קריאה ביקורתית ומאתגרת בנרטיב זה – כתרגיל בהבנת הטקטיקות הרשמיות העומדות מאחורי הבניות מרחביות.

על רקע זה נציין שסביב מדיניות שילוט רשמית ניכרת בעייתיות בעיקר בקרב חברות דו-לשוניות ורב-לשוניות. מדיניות זו עוסקת הן בשפות השילוט הממשלתי הבין-עירוני הן בשילוט העירוני הנמצא בסמכות הרשות המוניציפלית. נושאים הנקשרים למונח נוף לשוני הופיעו לראשונה בתחום המחקר של תכנון שפה (Landry and Bourhis 1997, 24), ולא זו בלבד אלא שכמה מהחלוצים בחקר תחום זה היו דווקא מתכנני שפה מאזורים רוויי קונפליקטים אתנו-לשוניים כגון בלגיה וקוויבק. חוקרים אלו עמדו על החשיבות של סימון גבולות טריטוריאליים באמצעות הסדרת השימוש בשפה על שלטים ציבוריים, כמו גם באמצעות

8 אמארה 2002; טרומפר-הכט 2005; זומרפלד ומור 2011; עמית-כהן ושלחב 2011; Ben-Rafael et al. 2006.

9 הדוגמאות, הצילומים והמקרים המוצגים כאן משקפים את מערכת השילוט כפי שנצפתה ב-2012. השלטים הירוקים מציינים שמות יישובים וצמתים הרלוונטיים לדרכים ראשיות, והשלטים הלבנים והחומים מציינים שמות יישובים בקרבת היישוב על דרך משנית, וכן שמות של עצמים גיאוגרפיים דוגמת הרים, נחלים, חורבות או אנדרטאות (במקרה אחד הבאנו דוגמה של שלט בצבע לבן).

קביעת שמות מקומות (Corbeil 1980; Leclerc 1989). משמעות סימבולית ופסיכולוגית רבה מיוחסת לנוכחותה של שפת מיעוט אתנו-לשוני או לאי-נוכחותה על השילוט; לסדר השפות של קבוצות מתחרות על השילוט; ולקשר הקיים לעתים בין (אי-)הנוכחות של שפה לבין ה"סקייל" (scale), קנה המידה, דהיינו אחוז דוברי השפה בטריטוריה מסוימת. בקוויבק לדוגמה, הכללת השפה הצרפתית בשילוט הממשלתי תורמת לתחושת הזהות האתנית והערך העצמי של דוברי שפה זו וכן למעמדם ביחס לדוברי השפות הרשמיות האחרות באזור (Landry and Bourhis 1997). בחבל ויילס בבריטניה, רישום שמות המקומות בשפה האנגלית בלבד ואי-ייצוג השפה הוולשית בשילוט הדרכים גררו פעולות התנגדות רוויות אמוציות מצד לאומנים וולשים בשנים 1967–1975. פעולות אלו, שכללו הרס של שילוט קיים, מחאות וגרפיטי, גרמו לפרלמנט הבריטי להחליף את השלטים החד-לשוניים בשלטים דו-לשוניים (Jones and Merriman 2009). בעיר גרניקה שבספרד — שהפכה לסמל הלאומיות הבסקית ולסמל אוניברסלי של זוועות מלחמת האזרחים — כמו גם באזורי הגבול של חבל הבסקים בין ספרד לצרפת, עוצב מחדש הנוף הלשוני של שילוט הדרכים באמצעות מחיקת חלקים ממנו: הטופונימים בצרפתית והטופונימים בספרדית, המופיעים על השלטים באזורים אלו מתחת לטופונימים בבסקית, רוססו בידי פעילים לאומנים מקומיים. הריסוס, בצבעי אדום ושחור, נועד להעלים את הגרסה הצרפתית והספרדית לטובת הבלטת זו הבסקית (Raento and Watson 2000). ובפינלנד למשל, שבה הפינית היא שפת הרוב והשוודית שפת המיעוט, הוכרו שתי שפות אלו כשפות הלאומיות הרשמיות מאז 1922 וסדר הופעתן על השלטים העירוניים נקבע ביחס ישר למספר התושבים דוברי שפות אלו. קריטריון ה"סקייל" מיושם גם כאשר שיעור דוברי אחת השפות הללו נמוך משמונה אחוזים או כשמספר הדוברים נמוך מ-3,000 — במקרים אלה הישות העירונית נחשבת לחד-לשונית ורק שפה אחת נמצאת בשימוש (Raento and Husso 2001; Azaryahu 2012, 465).

מתודולוגיה והקשר מקומי

מתוך מאות רבות של שלטים הפזורים ברחבי הגליל התחתון והגליל העליון בחרנו לנתח מדגם של 115 שלטים בעלי תכנים שונים המייצגים תופעות רווחות, לפי מדדים לשוניים, סמיוטיים, מבניים ומרחביים נבחרים. הדיון במאפייניהם המילוליים והחזותיים נעשה מתוך מודעות למציאות התקשורתית שהם משקפים ויוצרים, ומתוך מודעות לנסיבות השיח הכרוכות בהם. נסיבות אלו קשורות לתוכן השלט ולמרכיביו — המוען, הנמען, המבע הלשוני ומטרתו, המקום שבו השלט מוצב, מקומה של כל שפה בשלט וערוץ התקשורת הסמיוטי בדמות ההיבטים הסמליים של מגוון מובנים הנקשרים לשילוט. מאחר שהתעתיק הלטיני של העברית והערבית בשילוט זה ברובו איננו מיועד לתושבי המדינה אלא לתיירים המבקרים בארץ (קדמון 2010, 166), הזכרנו אותו רק במקרים שבהם הופיעו בשלטים שני שמות שונים למקום מסוים, שם עברי ושם ערבי. בהקשר זה דנו בשתי שאלות: האם התעתיק

הלטיני מבטא את ההגיייה ואת הצלילים של הצורה העברית או של הצורה הערבית, או שאינו מבטא אף אחת משתייהן? ומה פשרה של בחירה לשונית זו? זאת ועוד, אין בכוונתנו לעסוק בהתפתחויות ההיסטוריות והלשוניות של הטופונימים הנדונים על ציר הזמן, אלא לבחון את שפות השילוט בתור מבעים לשוניים חזותיים, שאזורים בהם היבטים תודעתיים הנוגעים למשתמשי השלטים בממד סינכרוני והקשרי. עם זאת, דיונו איננו מנותק מן ההקשר הכללי של מאורעות היסטוריים ומקומיים במרחב ומתהליכים חברתיים וגיאופוליטיים. לא התיימרנו לדון בכלל שלטי הדרכים בגליל או להציג את כל השלטים שצולמו ונצפו. השלטים והדוגמאות המוצגים כאן מיועדים להמחיש את הנושא הנבחן ואת הטענות המועלות בדבר ההזרה והאזרח — מושגים שיוסברו בהמשך חלק זה.

הבחירה שלנו בחבל הגליל, שהוא חלק ממחוז הצפון לפי ההגדרה המינהלית, נובעת משתי סיבות עיקריות הכרוכות זו בזו. הסיבה הראשונה היא שבגליל, חבל עשיר מאין כמוהו במסורות דתיות והיסטוריות וברכגוניות אנושית ועדתית, מתגוררות שתי קבוצות אתנו-לשוניות עיקריות: חברה ערבית וחברה יהודית. על כן לבחירה באזור זה משמעות סמלית בעלת השלכות ברמה הארצית והלאומית בנוגע לשאלות כגון האם ראוי להגמיש את מדיניות השילוט האחידה עבור חבלי ארץ ואזורים בעלי מאזן דמוגרפי שונה מזה השכיח? וכן, כיצד מדיניות זו עלולה להשפיע על התפיסה התודעתית-לאומית של תושבי האזור? הסיבה השנייה לבחירתנו בחבל הגליל היא היתרון המספרי שיש לחברה הערבית בגליל לצד היסטוריה של מתח פוליטי הקשורה אליו.¹⁰ יתרון מספרי זה גרם למשל לחניכת תוכנית המצפים בגליל בשנים 1979–1980, תוכנית ממשלתית אשר כונתה בציבור "ייהוד הגליל" ובמסגרתה הוקמו בתוך פרק זמן קצר מספר רב של יישובים יהודיים קטנים אגב מניעת רצף טריטוריאלי ערבי. תוכנית זו, לצד עמיתתה "ייהוד הנגב", ספגה ביקורת פוליטית, כלכלית, דמוגרפית וחברתית. זאת ועוד, ניתן גם לומר שבמקביל לפרויקט "ייהוד הגליל" התבצע פרויקט לשוני של "ייהוד שלטי הגליל". מכאן ניתן לשער שתהליכי ייצור הנוף הלשוני הקשורים לשילוט ויחסי הכוחות המעורבים בהם יכולים ללמדנו משהו על המצב בשאר מחוזות הארץ שבהם חיים יהודים וערבים. גם אם אי-אפשר ליישם את מסקנותינו באזורים אחרים בישראל באופן ישיר, יש בהן כדי לחדד את הרגישות לנוף האתנו-לשוני הקיים ואולי אף לעורר מחשבות על תיקון המדיניות הקיימת ועל שינוי "מלמעלה למטה".

10 המאזן הדמוגרפי בגליל כיום הוא כ-693,700 ערבים (כ-53%) וכ-572,600 יהודים (כ-47%) (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2012, 108–109). הערבים והיהודים שייכים לשתי קבוצות אתניות לא מתבוללות הנבדלות במאפיינים לאומיים, תרבותיים ודתיים. לפי החלטת האו"ם 181 משנת 1947, יחולק שטח פלשתינה המנדטורית לשתי מדינות, מדינת ישראל תוקם על שטח של 57% מן הארץ ומדינה ערבית תוקם על שטח של 43%. לפי תוכנית זו המדינה היהודית הייתה אמורה להיות מורכבת משלושה שטחים: הגליל המזרחי, שפלת החוף מעמק זבולון ועד באר טוביה ורובו של הנגב. המדינה הערבית הייתה אמורה לכלול חמישה שטחים: הגליל המערבי, שומרון ויהודה (למעט ירושלים), רצועת עזה (עד אשדוד), אזור ניצנה וכן העיר יפו כמובלעת בתוך שטח המדינה היהודית. חלקים מאזור הגליל לא נכללו אפוא בצד היהודי של תוכנית החלוקה.

מאחר שהאחריות למערכת השילוט בכבישים הארציים והעירוניים נתונה בידי גורמים רשמיים המופקדים על עניין זה מטעם השלטונות, ניתן להתחקות על מערכת השיקולים ועל המדיניות שעליהן מושתתת פרקטיקה זו. עם זאת, אין מדובר רק על המובן הפוקואני¹¹ של התחקות על הגיון הפיקוח הממשלי בייצור הנוף הלשוני בישראל. אין זה מקרה של מכניזם בנאלי שכבר נשכחו סיבותיו במרוצת הדורות, כפי שתיאר פוקו, אלא כפי שנראה, מקרה טעון ואמוציונלי. בישראל, כמו בארצות אחרות, השילוט הרשמי משמש מכשיר רב-עוצמה בידי מוסדות השלטון, ומהווה חלק מזרוע מדינית שמטרתה להקנות דרכי חשיבה, ערכים ומסרים חברתיים-פוליטיים. כפי שנראה, "שפת השילוט" מגלמת את האינטראקציה האסימטרית המתקיימת במרחב ובזמן בין הרוב היהודי ובין המיעוט הפלסטיני ברובד התרבותי-פוליטי, הסמלי והשימושי-יומיומי.

על הצבת השלטים, תחזוקתם, קביעת שמות המקומות הרשומים בהם (כולל צורת כתיבתם ותעתוקם) וסדר הופעתם (לרבות המעבר מן הכתב העברי לשפות אחרות ולהפך) – אמונים במדינת ישראל ארבעה גופים עיקריים: ועדת השמות הממשלתית; האקדמיה ללשון העברית; המרכז למיפוי בישראל (מפ"י); וחברת נתיבי ישראל, החברה הלאומית לתשתיות תחבורה (לשעבר חל"ד ומע"צ).¹² התפקיד שממלאים חברת נתיבי ישראל, המופקדת על פיתוח ואחזקה של כבישים ומסילות רכבת בעיקר בנגב ובגליל, והמרכז למיפוי, המופקד על מדידות, רישום קרקעות ומיפוי לסוגיו – הוא טכני יותר באשר לשילוט וכולל יישום בשטח של כללים שקבעו שני הגופים הראשונים. האקדמיה ללשון העברית אחראית לכללי התעתיק, אם כי בדיונים שהתקיימו ב-2006 וב-2007 היא לא ראתה לנכון לקבוע כללים מטעמה לתעתיק מעברית לערבית. אולם נציגיה בדיונים אלו, יחד עם נציגי ועדת השמות הממשלתית, חוקרי ערבית מן האוניברסיטאות ונציגים של האקדמיה ללשון ערבית, שהייתה אז בתחילת הקמתה, קיבלו החלטה שלפיה התעתיק צריך לשקף את ההגייה של העברית ולא את הקשר הגנטי בין העברית לערבית (העברית תשע"ב, 34, 44). מדיניות לשונית זו מרמזת לדעתנו על התפקיד המכריע של ועדת השמות הממשלתית בנושא, בייחוד על רקע ההיסטוריה של מדיניותה. לא נוסיף כאן דברים על תולדות ועדת השמות, המבנה שלה ועקרונות פעולתה (ביתן 1992; בנכנשתי 1997). אולם נעיר שהמטרה שאליה הוסמכה הוועדה בבחינת גוף ממשלתי –

11 מישל פוקו (Foucault 1977) הקדיש מחשבה רבה לניהול המרחב המודרני אשר אחד ממוקדיו, לדבריו, קשור לתכנון העיר לנוכח התפרצות מגפות בתקופת ימי הביניים. כך השתכללו הכלים הכפייטיים באשר לתכנון, הפרדה מרחבית וניהול הגוף, והפכו עם הזמן לסדרה של מנגנוני שליטה ופיתוח בעלי היגיון מעמדי וביטחוני. לטענתו של פוקו, הרציונל המקורי של האטטיזם (étatisme) נשכח מזמן ונותרו רק מנגנוני שליטה מרחבית לשם שליטה וכוח לשם כוח. תפיסתו באשר לניהול המרחב דינמית וגמישה מתפיסתו של פוקו, הפסימית יותר, שלפיה מבנה הכוח הרשמי יציב מאוד ודוחה כל אפשרות של ערעור, התנגדות או סדר אלטרנטיבי (Legg 2007).

12 עד נובמבר 2012 היא כונתה החברה הלאומית לדרכים בישראל (חל"ד), ובשם זה האחרונה הפכה ב-2004 מיחידת סמך במשרד התחבורה לחברה ממשלתית, והחליפה את מחלקת העבודות הציבוריות (מע"צ), שהוקמה בשנת 1921 על תקן יחידה הנדסית של ממשלת המנדט הבריטי.

המטרה של עברות מפת הארץ — טומנת בבסיסה קונפליקט עם הטופונימיה הילידית, שכן זו יועדה להחלפה ולהשכחה. עד להקמת ועדת השמות הממשלתית ב-1951 וכן בזמן פעילותה של ועדת שמות היישובים על יד קרן קיימת לישראל בתקופת המנדט, לא ייחסו הפלסטינים לנושא הטופונימיה פוטנציאל אידיאולוגי-מדיני ולא דאגו לשימור המסורות שבעל פה או ליצירת תיעוד כרטוגרפי, אף על פי שהיה להם מאגר סמיוטי של אלפי שמות מקומות ועצמים גיאוגרפיים ומאות הסברים על אודות מקור השמות והסיבות לקריאתם (דהאמשה 2009). אולם, כפי שהסביר מירון בנבנשתי (1997), מדיניות הוועדה שיקפה התלבטות תמידית בין שלוש מפות: "מפה היסטורית", דהיינו שימוש בשמות הערביים אך ורק כחוליה אפיסטמולוגית לצורך זיהוי שמות עבריים עתיקים במאמץ "לגאול" ככל האפשר שמות מימי קדם; "מפה אקטואלית", היא מפה מעודכנת בלא שמות היישובים הערביים ושאר עצמי הנוף שהיו קיימים ערב מלחמת 1948; ו"מפה עברית ללא פגם", הכוללת בין השאר קביעת תעתיק המשקף את ההגייה העברית של השמות. במילים אחרות, מדיניות זו מסתכמת בכך שהטיפול הלשוני-נופי בשמות הערביים-פלסטיניים למקומות בישראל היה ועודנו חלק מהעיסוק בטופונימיה העברית-יהודית כשלעצמה ולמען עצמה.

יתר על כן, סוגיית הייצוג של הטופונימים הערביים במרחב מהווה חלק מהפולמוס הפוליטי וממאבק רחב יותר על סמלי השליטה הפוליטית. מציאות הסכסוך היהודי-פלסטיני יצרה מרחב ישראלי מפוצל ושסוע לאורך קווים מעמדיים-אתניים-לאומיים, ומצב זה משפיע על הייצוג הלשוני ועל התהוותו. אף שהלשון הערבית היא לשון מיעוט של לאום ילידי ואף שהיא אחת משתי השפות הרשמיות בישראל מכוח תקנות המנדט הבריטי, היא נתפסת כשפה שולית בחברה היהודית-ישראלית. מעמדה הרשמי של הערבית כמעט איננו בא לידי ביטוי במישור החיים הציבוריים; לרוב היא איננה נהוגה במוסדות השלטון ובגופי המינהל, וגם מודרת באופן ניכר מן החזית הציבורית של המרחב. לעומת זאת, מוסדות המדינה הקנו לשפה העברית מעמד בכורה כמעט בלעדי: המציאות החד-לשונית שלטת בזירה הציבורית לגוניה, ולעברית יש נראות וכולטות בנוף הלשוני של המרחב הארצי והכלל-חברתי, ובכלל זה רובו המכריע של השילוט הפנים-עירוני.¹³

לאור זאת, מעמדם של השמות הפלסטיניים, ייצוגם הלשוני ואופן כתיבתם כרוכים בפעילותם של מוסדות השלטון הישראליים ושל התנועה הציונית למען קידום מטרותיהם האידאולוגיות והלאומיות, ולמען ביסוס בעלותם על המקום. מכאן הניגוד בין שתי המילים בכותרת מאמר זה: "הזרה" ו"אזרוח", ניגוד המרמז על המסקנות שעלו לנוכח המתח הבלתי נמנע הטבוע בכיתוב הטופונימי שנצפה בעבודת השדה. מחד גיסא, בשילוט הישראלי קיים דפוס של הזרה (defamiliarisation) של טופונימים המזוהים עם חלק אחד של האוכלוסייה — החברה הפלסטינית — בין השאר על ידי הצנעתם, החלפתם, השכחתם והצגתם בצורה משובשת. באופן זה, הנוף הלשוני הקיים נעשה זר בעבור החברה הפלסטינית. מאידך גיסא,

13 אמרה 2002; טרומפר-הכט 2005; שוהמי 2011; Shohamy and Donitsa-Schmidt 1988;

.Spolsky and Shohamy 1999

כולט בשילוט הרשמי דפוס של אזור (naturalisation) והשלטה של טופונימים המזוהים עם חלק אחר באוכלוסייה – החברה היהודית – מתוך יומרה לייצוג רשמי עבור כל אזורי המדינה, על ידי קבלתם, הבלטתם והנצחתם. למעשה, בהקשר של מחקרנו למילה "אזור" משמעות כפולה: מובנה הראשון הוא היותה חלק מאסטרטגיה ממשלתית הגמונית של יצירת נוף לשוני חד-צדדי ומכליל מבחינה פוליטית, ערכית ותרבותית, מתוך יומרה לייצג את כלל אזורי מדינת ישראל על רב-לאומיותם. ואילו מובנה השני נובע מעצם ההקשר הנופי, הטבעי לכאורה של שילוט הדרכים. הנוף בהקשר זה משמש כלי שבאמצעותו האידיאולוגיה, שהיא היבט של תרבות, הופכת כביכול לטבע – טבע המוגש למשתמשי המרחב לכאורה ללא דו-משמעות ונוטה להתפרש באופן מעשי, אינפורמטיבי ותמים. צמד החוקרים ג'ים וננסי דאנקן כבר נתנו דעתם על העובדה שלנוף יש נטייה להיתפס באופן שאינו ביקורתי, בשל היותו כביכול "כה מוחשי, כה טבעי [natural], כה מוכר" (Duncan and Duncan 1988, 123). לדבריהם, כמעט כל נוף יכול להיות מנותח כטקסט שבו חקוקים היחסים החברתיים, ואולם קריאות נאיביות בטקסט זה יכולות לשנות באזור (naturalising) – במובן של הפיכת יחסים חברתיים אלו לטבעיים לכאורה. לפיכך ניתן גם לומר שרוח של דה-אזור (denaturalisation) מנשבת בקריאתנו הביקורתית בנוף הגליל.

שלטי הדרכים בגליל: ייצוג חזותי, ייצוג לשוני וניתוח

עיצוב הנוף הלשוני משמש בידי השלטון כלי מרכזי באזור מציאות חברתית-פוליטית מתוך השלטת גרסתו לסיפור ההיסטוריה. לנוכח העובדה שמשתמשי המרחב באים מקרב קבוצות אתנו-לשוניות שונות, לנוף הלשוני יש פוטנציאל תמידי לעורר התמרמרות פוליטית, ביקורת ומחאה בקרב מגזרים מסוימים באוכלוסייה (Azaryahu 1996, 312–319). קריאותינו הביקורתיות בנוף הלשוני חושפות אפוא זירה של שיח ומשא ומתן בלתי רשמיים המתנהלים בין המוענים, דהיינו מוסדות השלטון, ובין הנמענים, דהיינו משתמשי הכבישים בגליל, ערבים ויהודים. את כלל 115 השלטים שנצפו חילקנו על פי שתי קטגוריות של ניתוח, אם כי אין להתייחס לחלוקה בצורה נוקשה: קטגוריה חזותית-צורנית, כלומר צורת ארגון השלטים וסדר רישום השמות בשפות השונות; וקטגוריה לשונית, כלומר דרכי הכתיבה והתעתיק של השפות. להלן נציג וננתח את ההיבטים החזותיים והלשוניים של השלטים הנקשרים לקטגוריות אלו בסדר היררכי פנימי בהתאמה למידת הדומיננטיות שלהן בנוף הפיזי-לשוני בשטח.

תחום הייצוג החזותי-צורני

בתחום זה נצפו מאפיינים מספר. ראשית, בכל השלטים שנצפו בלי יוצא מן הכלל, שיטת הרישום של שתי השפות הרשמיות הבלעדיות הללו על פי החוק הישראלי היא היררכית-בינארית: השמות בערבית רשומים תמיד מתחת לשמות בעברית. ממידת ההגינות ששפות אלו תופענה זו

בצד זו או, לפחות במקרה של יישובים שאוכלוסייתם ערבית, שהשם בערבית יקדים את עמיתו העברי. לעתים מופיע גם השם באותיות לטיניות למטה מהשמות בעברית ובערבית (תמונה 1). מדרג לשוני במרחב משקף בדרך כלל העדפות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות, ובייחוד בולט הדבר, כאמור, במרחבים שבהם חיות קבוצות לאומיות שונות. המדיניות הלשונית של השילוט בישראל יוצרת קטגוריזציה והיררכיה שקובעות את מעמד השפות על פי יחסי הכוחות. בהקשר שלנו מדיניות זו היא ביטוי סמיוטי לעליונות העברית לעומת נחיתות הערבית, שהיא שפתם של תושבים ילידים המהווים כמעט חמישית מאזרחי ישראל.

שנית, על השלטים רשומים השמות העבריים של הצמתים, הנחלים, עצמי הטבע ונקודות ציון למיניהן, והכיתובים בערבית שרשומים תחתיהם אינם אלא התעתיקים של השם העברי לאותיות ערביות. בדרך זו נשכחים השמות הערביים ונמחקים מן הנוף, למרות סמיכותם הרבה של אתרים אלה ליישובים הערביים שבהם מתגוררות אוכלוסיות ערביות בעלות מאגר טופונומי עשיר לאתרים אלה (בנכנשתי 1997; דהאמשה 2009). מכלל שלטי הצמתים שנצפו נציין למשל את השלט "צומת אחיהוד" ששמו הערבי البروة (אל-ברוה) אינו רשום עליו, ובמקומו מופיע התעתיק של המילים צומת אחיהוד לאותיות ערביות. שיטה דומה נצפתה גם במקרים של "צומת גולני" (مسكنه, מספנה), "צומת המוביל" (אל-ח'לאדיה, الخلاديه) ו"צומת יסיף" (الغياضيه, אל-עיאצ'יה).

מאפיין חזותי אחר נוגע לבולטות הנופית של שתי השפות במרחב. השלטים הנושאים את שמותיהם של היישובים הערביים מוקמו רק בסמיכות רבה אליהם או בפתחם. לעומת זאת, שלטים הנושאים שמות של יישובים יהודיים הוצבו בדרכים המובילות אליהם מתוך התעלמות מן היישובים הערביים השוכנים באותו מרחק מדרכים אלו ואף קרובים יותר אליהן. לדוגמה, בשלט המוצב בצומת יסיף בכביש העולה צפונה מופיע שמה של שלומי, יישוב המונה 6,300 תושבים, אבל בצומת זה אין שלט המורה על היישוב הערבי כפר יאסיף אף על פי שהוא קרוב יותר משלומי לצומת המשולט ומניין תושביו 9,000. דוגמה נוספת היא השלט המציין את שמה של העיירה הערבית טמרה, המונה כ-29,000 תושבים, שמופיע רק כמה עשרות מטרים בלבד מכביש הגישה המוביל אליה. דוגמה שלישית נמצאת בקטע הכביש העולה מצומת סומך עד לצומת אעבלין, שממנו מסתעף הכביש ליישובי בקעת סח'נין ולמועצה האזורית משגב. בקטע כביש זה יש שלט המורה על המועצה האזורית משגב, אך אין שום שלט לעיירה סח'נין, אף על פי שמניין תושבי מועצה זו עומד על כ-25,000, והוא קטן ממניין תושבי סח'נין, העומד על כ-27,000.¹⁴ במילים אחרות, מרחב השפה העברית הובלט בידי יצרני הנוף הלשוני, ואילו מרחב השפה הערבית צומצם. הפליה לשונית זו נוספת על צמצום הנוכחות של השפה הערבית במרחבים אחרים דוגמת המוסדות הממשלתיים (אמארה 2002; Spolsky and Shohamy 1999), והיא עולה בקנה אחד עם הפליית המיעוט הפלסטיני בתחומים אחרים

14 כל הנתונים המספריים אוזוורו ב-17.5.13 מאתרי האינטרנט הרשמיים של מועצת כפר יאסיף, העיירה טמרה, מועצה אזורית משגב ועיריית סח'נין.

דוגמת מדיניות התכנון העירוני והאזורי של מנגנוני השלטון בישראל, המשמשת כלי שליטה במיעוט הפלסטיני (Yiftachel 2010).

כמו כן, לא נצפו כלל שלטים חד-לשוניים בערבית, אבל נצפו מעט שלטים חד-לשוניים בשפה העברית ושלטים חד-לשוניים באותיות לטיניות (תמונה 2). רוב השלטים שנצפו הם שלטים דו-לשוניים (בעברית ובערבית) ושלטים תלת-לשוניים (בעברית, בערבית ובתעתיק לטיני). מדיניות לשונית זו לא רק מבליטה את השפה העברית במרחב הציבורי ומפחיתה את הנראות של הערבית, אלא גם מעניקה אוטונומיה חזותית לעברית ולאנגלית, בה בשעה שהיא מתנה את הופעת הלשון הערבית בהופעת הלשון העברית, ובכך מכפיפה את ייצוג הלשון של המיעוט ללשון ההגמונית. בעניין זה היינו רוצים להסב את תשומת הלב לממצאיה של אילנה שוהמי (2011), שלפיהם ההגדרה הביורוקרטית של הערבית כשפת מיעוט במדינת הלאום אינה תואמת את המציאות במרחבים שבהם השפה הערבית היא שפת הרוב. לפי המלצתה, יש להימנע משימוש במונח "שפת מיעוט" לטובת המונח "שפה משתתפת" – הגדרה חיובית ש"מאזרחת" את דוברי הערבית ואינה מדירה אותם (שם, 6).

מאפיין נוסף של תחום הייצוג החזותי-צורני מתבטא במקרה של מעלות-תרשיחא, שני יישובים, ערבי ויהודי, שאוחדו לרשות מוניציפלית אחת. במקרה זה שיטת הרישום היא

2. שלטים חד-לשוניים בעברית ובאנגלית: השם העברי "מעלות" קודם לשם הערבי "תרשיחא"; כביש 89, נובמבר 2012. צילום: עאמר דהאמשה.

1. כיתוב עברי של השמות מעל לכיתוב הערבי, ומתחתם הכיתוב הלטיני; כביש 805, נובמבר 2012. צילום: עאמר דהאמשה.

אופקית, זה לצד זה, אך שם היישוב היהודי מופיע לפני שם היישוב הערבי (תמונה 2).¹⁵ השם מעלות קודם לשם תרשיחא, חרף העובדה שהיישוב הערבי נזכר כבר בספרות ימי הביניים ובתעודות צלבניות, והתקיים לפני היישוב היהודי הנוכחי, שנוסד ב-1957 על אדמות תרשיחא (מרקס ואלעזרי 2000). אפשר שהענקת הקדימות וזכות הבכורה לשם העברי של הרשות, הן מבחינת רשמית הן בשילוט, מקבילה לזכות הבעלות היהודית על המרחב בתפיסת המשלטים. זאת ועוד: היות שהשם ארוך ומורכב משני חלקים, יש נטייה לומר את חלקו הראשון בלבד, "מעלות", מסיבות של קיצור, כפי שצינו באוזנינו תושבי האזור. לעתים אי-השימוש במרכיב השני, "תרשיחא", עלול להביא להזנחת היישוב מבחינה תודעתית ומעשית, ולהדרתו מן התקשורת הפנים-אזורית.

תחום הכיתוב הלשוני

3. הצורה הערבית של השם סח'נין (סח'נין) כתובה בשגיאות (סח'נין); כביש 85, נובמבר 2012. צילום: עאמר דהאמשה.

בתחום זה נצפו כמה מאפיינים. המאפיינים האורתוגרפיים הם השכיחים ביותר ועמם ניתן למנות תופעות כגון שגיאות כתיב וסטייה מן הכתיב הנהוג של השמות הערביים, ושינוי של תנועות, דגשים וסימני הבחן. לדוגמה, השם سخنس (סח'נס) נכתב במקום שם היישוב سخنين (סח'נין) – האותיות ي (מקבילה ל"ו") ו-ن (מקבילה ל"נו") הוחסרו מן הצורה הערבית והוספה האות س (מקבילה לסמ"ך) (ראו תמונה 3). כמו כן, לעתים שם היישוב בית ג'ן רשום בשלטים כך: بيت جن (בית ג'ן), בהתאם לכללי הכתיבה וההגייה המקומיים, אולם ברוב השלטים הכתיב סוטה מכללים אלו והשם שנרשם הוא بيت جان (בית ג'אן) (תמונות 4 ו-4ב). התוספת החורגת של האות אליף (מקבילה ל"א") יוצרת דימוי דמוני ליישוב, שכן המשמעות של השם בכתיב

15 השוו למשל לשלט הדומה: "תל אביב-יפו, תל אייב-יאף" (תל אביב-יפא).

4. השם בית ג'ן כתוב בשני אופנים; כביש 864, נובמבר 2012. צילום: עאמר דהאמשה.

השגוי היא "מעון שדים".¹⁶ אפשר להניח שבמקרה זה הכתיב השגוי על השלטים נובע מהיעדר הבנת שם זה. אפשר גם להניח כי שפת אמו של המְשַׁלֵּט עברית היא, והוא בחר לשנות את جن لـجان ולחזק את הפְּתָחָה (התנועה a) באלוף כי חשש שבהיעדר ניקוד יהיו שיבטאו "ג'ין" במקום "ג'ן".

לצד שגיאות מעין אלו, קיימות כאמור דוגמאות נוספות הנוגעות לתנועות, דגשים וסימני הבחן. בשלטים מסוימים למשל תעתיק השם عيلبون (עֵילְבֹן) לעברית הוא "עילבון" — צורה זו קרובה להגייה הערבית. אבל לעתים התעתיק הוא "עיילבון" — צורה הרחוקה מן המקור הערבי כי האות יא בערבית (מקבילה ליו"ד) משמשת כאן אם קריאה ולא עיצור. התעתיק העברי "עילבון" יכול להעלות בקרב דוברי עברית, בייחוד בקרב אלה שאינם תושבי הגליל, אסוציאציה של עלבון וכלימה, ולכן כנראה הוספה יו"ד שנייה בכמה מן השלטים.¹⁷

¹⁶ לפי מסורות מקומיות, מקור שם היישוב במילה ג'נה (جنة) שמוכנה גן עדן, על שום שאדמת הכפר הייתה שופעת בכרמים ובחיטה. לפי מסורת אחרת, מקור השם במערה בכפר שבה היה מתגלה יצור ברמות שד. אולם תוספת האות אלוף בשלטים אינה מותירה שום פרשנות לכך מן המשמעות השלילית: מעון שדים. גם הכתיבה אינה תואמת את ההגייה המקומית, שהיא בית ג'ן ולא בית ג'אן. ¹⁷ הוספת האות יו"ד בתעתיק העברי של שמות ערביים נעשית בעוד שמות דוגמת ניין במקום ג'ין. אפשר לשער שהיו"ד הוספה כדי שדוברי העברית לא יטעו ויחשבו שהשם הוא ניין, במובן של צאצא, בן הנכד. בשלט אחר המציין את היישוב, שהוסר לאחרונה, נכתב "נעים" (נעים הייתה עיר עברית בתקופת בית שני).

6. בחלקו התחתון של השלט נרשמו שני שמות לעיר הערבית הגדולה בישראל: נצרת ו-*الناصرة*; בחלק העליון של השלט נרשמו שני שמות ליישוב ערבי: יפיע ו-*ياقة الناصرة*; כביש 75, נובמבר 2012. צילום: עאמר דהאמשה.

5. "גוליס" — היעדר גרש מעל האות גימ"ל בראש התעתיק העברי; כביש 8533, נובמבר 2012. צילום: עאמר דהאמשה.

היה אפשר להימנע מאסוציאציה פוגענית זו לו סומנה האות וי"ו בשורוק והאות בי"ת בדגש (עילפון), וכך היה התעתיק גם קרוב יותר לצורת הכתיב הערבי ומביע את ההגייה של השם בלשון המקומיים. יתר על כן, בשפה הערבית יש עיצורים/אותיות שאין להם מקבילות בעברית. במקרים כאלה נהוג לכתוב גרש מעל לאות עברית קרובה כדי לסמן ולהביע את המקבילה הערבית. עניין לנו באות *ج* (ג'ים) הערבית שמקבילתה בעברית היא גימ"ל שמעליה גרש (ג', *j*), ובאות *ص* (ס'אד) הערבית שמקבילתה, לפי התעתיק החופשי, היא סמ"ך שמעליה גרש (ס') (העברית תשע"ב, 29). בשלטים מסוימים המקבילה ג' חסרה בתעתיק העברי של השמות הערביים. לדוגמה, שם הכפר *جولس* (ג'ולס) נכתב כך: "גוליס", כלומר הגרש הושמט וגם הוספה האות יו"ד שאינה קיימת בצורת השם הערבית (תמונה 5). דוגמה נוספת היא השם *ساجور* (סג'ור) שלפעמים מתועתק ל"סג'ור" ולפעמים — "סגור".¹⁸

18 תעתיק שגוי זה של השמות הערביים, המתבטא בהיעדר גרש מעל לאות ג העברית, משמש נושא לביקורת ולהלצה בקרב תושבי האזור הערבים. אלה מספרים כי איש מכפר נחף נסע ברכבו כדי לבקר את חברו בסג'ור. כשהגיע האיש לפתחו של מקום היעד הבחין כי על שלט מע"צ כתוב "סגור". מה עשה? הסתובב וחזר (זאת שמענו מס'אלח עוואד, תושב טמרה, ב-20 בדצמבר 2012).

נוסף על כך, יש יישובים ערביים המכונים בשני שמות שונים, שם ערבי ושם עברי. מוסדות השלטון בחרו מן המאגר הלסקלי היהודי-ערבי שמות עבריים לציון יישובים שבהם מתגוררת בהווה אוכלוסייה ערבית (מנגד, בגליל אין שלט של יישוב יהודי הנושא את השם העברי ואת השם הערבי שהיה לו לפני). מלבד זאת, תעתיק השמות הערביים לאותיות עבריות ולטיניות הודר מן השלטים. לדוגמה, שמה של העיר הערבית הגדולה בישראל נרשם על השלטים כך: "נצרת", الناصرة (כלומר א־נאס'רה) ו־Nazareth¹⁹ (תמונה 6); כמו כן, רומת א־להיב הוא השם הרשמי שקבעה המדינה לכפר הכדואי הסמוך לנצרת, אבל عرب الهيب (עֶרַב א־ל־היב) הוא השם המקומי. האיבר הראשון בצורה הערבית המקורית, "ערב", שונה ממקבילו בשם הרשמי, "רומת", אשר מיוחס לחורבת רומי או לכפר רומא של ימי בית שני המוזכר במלחמות היהודים ג, ז, כא, ובתוספתא עירובין סוף פרק ד ומקבילות.²⁰ נשים לב כי גם צורת הכתיבה של האיבר השני — "היב" במקום "היב" — משובשת. בשני המקרים היה אפשר לכתוב בצד הצורה העברית, בסוגריים או בכל דרך אחרת, את השם הערבי בתעתיק עברי.

דוגמה אחרת היא השם הערבי يافة الناصرة (יֶאפֶת א־נאס'רה), שבשלטים מסוימים שונה ל־يافة (יֶאפֶת).²¹ שם זה מופיע בין סוגריים בלבד על השלט, בעוד השם המקראי "יפיע" תועתק גם לאותיות ערביות: يفيغ (תמונה 6). כתיבת השם הערבי בין סוגריים חרף העובדה שתושבי היישוב בהווה הם ערבים מלמדת כי השם הזה מיועד כביכול לערבים בלבד ואיננו חשוב דיו כדי להיכתב בלא סוגריים. ארגון זה הוא ביטוי סמיוטי להזרת המרחב הפלסטיני ולסימונו כמקום שאינו תואם לחלוטין את זה המסומן על ידי השם העברי. צורת רישום זו מדגימה גם כיצד יצרני הנוף מעבירים לאוכלוסייה הערבית מסר כפול: מחד גיסא, ייצוגה של המסורת הלשונית-טופונומית של האוכלוסייה הערבית בשילוט מרמז על החשיבות המיוחדת לה; מאידך גיסא, ערך הערבית מופחת על ידי הסתרתה בתוך סימנים גרפיים דוגמת סוגריים. מקרה נוסף הוא השלט של צומת אַבְלִים (לא מנוקד על השילוט), ובערבית: مفرق إبلين, כלומר: מִפְרָק אַבְלִין (תמונה 7). ליד השם הערבי הקפידו הרשויות לצייין את הגיית השם העברי באותיות ערביות בסוגריים.²² הצורה הערבית מיוחסת למסורת התלמודית, ופירושה יובלים. בהיעדר ניקוד נספחת לשם משמעות שלילית של "אָבֶל", ואפשר שקוראי עברית

19 שמות בעלי נוהג כתיבה מושרש בלטינית (דוגמת Nazareth ו־Tiberias) נכתבו באותיות שפה זו ככל הנראה מטעמים תיירותיים, בלא קשר לצורה העברית ולצורה הערבית.

20 אסוציאציה מעניינת יש כאן לעיר בון (Bône) באלג'יריה הצרפתית, שבשיום רחובותיה דילגו הצרפתים על שמות מהעבר הערבי והעות'מאני, והדגישו שמות מהתקופה הרומית כדי לתת לגיטימציה לקולוניאליזם (Prochaska 1990, 209–215); האיטלקים בלוב נהגו באופן דומה (Fuller 1992). באזור לטרון למשל, עד למאבק של עמותת זוכרות סיפרו שלטי ההסבר על ההיסטוריה של האזור בדלגם על הכפרים הפלסטיניים שנהרסו יאלו, בית נובא ועמואס.

21 היישוב יפיע ידוע בפי הערבים גם בכינויו "יאפת־א־נאס'רה", יפו של נצרת, כדי להבדילו מהעיר יפו.

22 יש לצייין כי בתעתיק השם העברי אבליים לערבית, ابلين, נעשה שימוש חריג באות ة, שאינה קיימת בערבית.

7. השם "צומת אבליים" ולמטה ממנו השם הערבי ותעתיק השם העברי לאותיות ערביות בין סוגריים; כביש 70, נובמבר 2012. צילום: עאמר דהאמשה.

הנקרים לאזור יחשבו שבמקום זה יושבים אבליים.²³ יצוין כי באזור הצומת מוצבים חמישה שלטים, ורק באחד מהם תועתקה הצורה הערבית לאותיות עבריות. הוספת החלופות העבריות לשמות הערביים יוצרת שני מסמנים לשוניים לאותו מסומן, שלכל אחד מהם משמע שונה, ושמשרתים שני נמענים שונים, המושפעים מבחירה לשונית זו בדרכים שונות. לדוברי ערבית, המבינים את שתי השפות, מדיניות זו מעבירה מסרים סותרים בנוגע לזהות המקום שבו הם מתגוררים. היא משווה למקום זהות חצויה, ועלולה להיות לה השפעה מפריעה על שימושי התקשורת שלהם בחיי היומיום; לדוגמה, הם עשויים לתהות: האם לכתוב בתכתובות את השם העברי או את השם הערבי? לעומת זאת, הופעת מסמנים לשוניים שונים על השלטים לא רק שאינה מכבירה על אלה שעברית היא שפת אמם, שהרי בלאו הכי אינם יודעי ערבית ואינם משתמשים בה, אלא אף מעבירה להם מסר בנוגע לקשר בין המסורת היהודית ובין המקום. ציון היישוב שבו מתגוררת אוכלוסייה ערבית בשם עברי, בלי להסתפק בציון השם הערבי, מדגים כיצד מוסדות המדינה מבקשים ליצור אנכרוניזם בתפיסת המרחב והזמן. הוא מדגים גם כיצד המרחב הפרטי של היישוב הערבי נרתם לשירות מרחב ה"לאום" של הקולקטיב היהודי.²⁴

²³ פוטנציאל לפרשנות כזו קיים במקורות היהודיים, ראו קהלת ז, ב: "טוב ללכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה כאשר הוא סוף כל האדם והחי ייתן אל לבו".

²⁴ מצב זה קיצוני יותר בנוף הלשוני הרשמי של הגדה המערבית, שבה שמות של התנחלויות קטנות (בולטים בהם שמות תלמודיים ותנ"כיים) כתובים על השלטים מתוך התעלמות מקיומן של ערים פלסטיניות (Cohen and Kliot 1992, 675).

מאפיין נוסף שנצפה בתחום הייצוג הלשוני הוא שבמקרים מסוימים שיטת הרישום של השמות הערביים מסתמכת על ההגייה של הערבית הספרותית, בהתאם לצורה הקלאסית המשמשת במילונים וברשימונים (גִּטְיִרִים) והנהוגה גם במדינות ערב. לעתים צורת ההגייה הערבית הקלאסית אינה עולה בקנה אחד עם אופן ההיגוי השגור בפי תושבי המקום, ואף מתעלמת מן הגיוונים הלשוניים של דיאלקטים פלסטיניים. לדוגמה, צורת הכתיב של המרכיב הראשון בשם *بئر المكسور* (בְּאֵר אל־מִכְסוֹר) שונה מן ההגייה המקומית של מרכיב זה: *בִּיר המְכֻסֹּר* (בִּיר אל־מִכְסוֹר). והשם *طمره* (טַמְרָה), למשל, נכתב לעתים באופן דומה להגייה המקומית: *טַמְרָה* (טַמְרָה) — אם כי העיצור הסופי, תאא מרבוטה, איננו קיים בהגייה זו — ולפעמים נכתב לפי הצורה המילונית *טַמְרֶה* (תַּמְרָה).

באשר לתעתיק של שמות ערביים לאותיות עבריות, לעתים תעתיק זה אינו תואם את ההגייה של השם בלשון המקור הערבית, אלא מזכיר דווקא את ההגייה של השמות כפי שהם נשמעים בפי אנשים ששפת אמם עברית. למשל, השם *العزير* (אל־עִזִּיר) מופיע על השלט כך: "עוֹזִיר"; השם *البعينة-نجيدات* (אל־בַּעִינָה־נַגְ'ידָאָת) כתוב כך: "בועינה־נג'ידאָת" (תמונה 8); והשם *المقبيلة* (אל־מִקְבִּילָה) כתוב כך: "מוקייבלה". במקרים אחרים התעתיק הלטיני של השם הערבי מזכיר את ההגייה העברית דווקא ואינו מביע את המבטא המקומי של השם, לדוגמה תעתיק השם *يركا* (יִרְכָּא) ל־*Yirka*.²⁵ חשוב לציין כי בהשפעת רישום זה, וכנראה בהשפעת גורמים סוציו־לשוניים אחרים, גם ערבים ילידים קיבלו על עצמם את ההגייה העברית המשובשת לציון שמות יישוביהם (דהאמשה 2013) — תופעה שהייתה מצטמצמת לו היה התעתיק העברי של השמות הולם את ההגייה של המקומיים.

באשר לכיתוב הלטיני של היישובים הערביים המכונים בשני שמות, ערבי ועברי, כיתוב זה נאמן לרוב לשפה העברית ומתעלם מן המקור הערבי. שלוש דוגמאות למצב זה הן *شفاعمرو* (שפא־עמרו), ששמה העברי הוא שפרעם,²⁶ ושהכיתוב הלטיני שנבחר בעבורה הוא *Shefar'am*; *عكا* (עכא) (*عكا*), עיר מעורבת שרוב תושביה היו ערבים עד השנים הראשונות לקום המדינה ובעברית שמה עכו, ו־*Akko* בתעתיק לאותיות לטיניות (תמונה 9); וכן *ألبقعة* (אל־בַּקְעָה), היא "פקיעין", ובאותיות לטיניות: *Pke'in*. אם כן, המשלטים גורמים לאיזון הערבית בנוף הלשוני המובן לתיירים ומבקרים מחוץ לארץ, ונותנים זכות בלעדית וכולטות נופית לייצוג השפה העברית והזיכרון היהודי גם במקומות שאוכלוסייתם ערבית: האנגלית מתעקת את העברית ואילו הערבית איננה מתועקת כלל. בדרך זו נפתחת לפני המבקרים הזרים אפשרות להכיר את העבר העברי של הארץ ולהתחבר אל נקודת הראות ההגמונית של השלטון הישראלי מבחינה גיאו־תרבותית. בה בעת, מדיניות זו מטשטשת את העבר הערבי

²⁵ ראינו לנכון להוסיף פְּתִיחָה (فَتْحَة) מעל לאות הראשונה בשם *يَركا*, אף שאיננה מופיעה בשלטים, כדי להבליט את ההבדל בין ההגייה המקומית ובין הכיתוב הלטיני.

²⁶ הבחירה בשם העברי־למודי "שפרעם" לציון רשמי של העיר הערבית מחזירה אותנו לנושא היישובים הערביים המכונים בשני שמות שונים, שם ערבי ושם עברי. מדיניות זו מכפילה את הבעייתיות הסמיוטית: יוצרת שתי זהויות לשוניות ליישוב מסוים.

9. עכו — הכיתוב הלטיני של היישובים המכונים בשני שמות, ערבי ועברי, נאמן לשפה העברית; כביש 85, נובמבר 2012. צילום: עאמר דהאמשה.

8. חוסר התאמה בין התעתיק העברי לתעתיק הלטיני של השם אל-בַּעִינַה-נַגְ'ידַאח לבין ההגייה הערבית המקומית; כביש 65, דצמבר 2012. צילום: עאמר דהאמשה.

של המקום ואת התפיסה הגיאוגרפית של המיעוט הפלסטיני. הבחירה בתעתיק לטיני הנאמן לשפה העברית היא מניפולציה לשונית המאפשרת לקוראי השלטים לאמץ את השפה העברית, מתוך הזרת הזהות המרחבית הנקשרת לשפה הערבית עד להשכחתה מן התודעה. יתר על כן, באופן זה השפה הערבית הופכת לשפה השלישית במעמדה בשילוט הישראלי, הנחותה מן השפות האחרות. אם כן, בקריאת הייצוגים הלשוניים בשילוט יש לא רק לשים לב לסדר הופעת השפות מלמעלה למטה — שהרי בדוגמאות שהוצגו לעיל הערבית כתובה מעל לאנגלית — אלא גם לבחון את הייצוגים הלשוניים במונחים של רובדי עליונות ונחיתות. אנו משערים שפרקטיקה זו מקבלת אישור, גם אם מבלי משים, על ידי הנהג היהודי דובר העברית, שכן בעבורו העברית והאנגלית יוצרות ביניהן מעין אחידות, בעוד הערבית, שאותה לרוב הוא איננו קורא, אינה קיימת בעיניו.

במקרים בודדים שנצפו תעתיק השמות העבריים לאותיות ערביות אינו בהכרח תואם את הגייתם וכתבתם בלשון המקור העברית. לדוגמה, המרכיב הראשון בשמה של נצרת עילית נכתב ברוב המקרים نصرات (נַסְ'ראַת). בשלטים שהותקנו לאחרונה חוזר כיתוב זה אבל במקרים אחרים רשומה הצורה نسرّات (נַסְ'ראַת) (תמונות 10 ו-11), הקרובה יותר להגיית המקור העברי. דוגמה אחרת היא השם "חֶרְשִׁים", הכתוב באותיות הערביות خراشيم

10א; 10ב. שני תעתיקים ערביים למילה הראשונה בשם נצרת עילית: נס'ראת ונתסראת; כביש 79, דצמבר 2012. צילום: עאמר דהאמשה.

(ח'ראשים). אפשר שהתעתיק הערבי של השם חרשים נובע מהיעדר הבדל בהגיית האותיות ח'י"ת וכ"ף בקרב רוב דוברי העברית, ועניין זה, דהיינו ההגייה האשכנזית של השפה העברית, משתקף בתעתיק הערבי. במקרים כגון אלה, שבהם התעתיק לאותיות ערביות תואם את דרך ההגייה בעברית הישראלית אך לא את צורת הכתיבה הנכונה בעברית, נזקק הקורא הערבי לערוץ תקשורת של הלשון העברית, דהיינו לאותיות העבריות, כדי לדעת את ההגייה הנכונה של השמות העבריים. פער זה עשוי לעורר צחוק אירוני בקרב קוראי השלטים מקרב החברה הפלסטינית.²⁷ חשוב לציין כי השמות העבריים ברובם המכריע חפים משגיאות, אבל השיבוש חל בתעתיקם לאותיות של שפות אחרות, אם לערבית, כפי שציינו, ואם ללטינית (כאשר ללטינית ראו קדמון 2010, 190–192).

באשר לנושא התרגום, בעוד שתרגום עברי לשמות ערביים מצוין לעתים על השלטים, תרגום ערבי לשמות עבריים נעדר מהם. שם של מקום ניתן לתרגום כאשר יש לו מובן לקסיקלי בשפת המקור. מן הטקסטים הרשומים על השלטים עולה כי שמות ערביים מסוימים, שאין להם חלופות במסורת הלשון העברית, מתורגמים לעברית ואינם מתועתקים לאותיות עבריות.

²⁷ הבעיה חמורה יותר כשמדובר בתושבים ערבים שאינם יודעים לקרוא עברית, דוגמת קשישים שלא למדו במערכת החינוך הישראלית. אלה, כנראה, ימשיכו להגות את השמות העבריים באופן שגוי ויאמצו לעצמם את ההגייה האשכנזית שלהם. עדות לאירוניה זו נמצאת גם בזירה של הספרות הפלסטינית: המספר ברומן אח'טיה לאמיל חביבי תקוע בפקק תנועה ברחובות חיפה ומסתכל בכאב על השלטים העבריים שהחליפו את השמות העבריים, דוגמת "כיכר המלך פייס'ל" שהוחלף ב"רחוב חטיבת גולני": "אלא שבערבית נכתב השם, כמו ברוב השלטים במדינה, בכתיב ערבי לקוי ומשובש, לאמור, 'ח'טיב'את ג'ולאני', שפירושו הארוסות של גולני. ואני [...] סבור הייתי שגולני זה הוא דון ז'ואן שיש לו מאהבות הרבה ומפאת הנימוס הן נקראות 'ארוסות'" (חביבי 1988, 38).

לדוגמה, "הר הקפיצה" הוא השם העברי המופיע על השלט (בצבע חום) המציין את جبل القفزه (ג'בל אל-קפזה), ההר שממנו, לפי המסורת המקומית, קפץ ישו להר תבור כשרצו יהודי נצרת להשליכו.²⁸ לעומת זאת, שמות עבריים הניתנים לתרגום לערבית תועתקו לאותיות ערביות בלי לציין את משמעותם בערבית. לדוגמה למרכיב השני בשמות נצרת עילית (نصيرات عيليت) ויקנעם עילית (يكنعام عيليت) קיימת מקבילה בערבית, العليا (אל-עוליא), אבל היא איננה כתובה על השלטים ובמקומה נבחר תעתיק של המילה עילית. כמו כן, השלט המציין את "צומת המוביל" בתרגומו הערבי – المشروع القطري – הוסר, ובמקומו הוצב שלט הנושא את השם העברי ואת תעתיקו לאותיות ערביות.

בנוגע לשמות הכפרים הערביים העקורים, מאחר שמדיניות שלטי הדרכים היא לציין את הקיים בלבד ולא את הבלתי קיים או את חורבות מה שהיה קיים, אין השלטים מציינים את שמותיהם של כפרים אלו.²⁹ במקרים שבהם הוקם יישוב יהודי חדש על חורבות יישוב פלסטיני קודם, רק השם העברי מופיע על השלט. לדוגמה, השם "אילניה" (ايلانيا) מבוסס על תרגום השם הערבי الشجرة (אל-שג'רה), אך שם היישוב הערבי שנחרב אינו מוזכר. כמו כן, השלטים מציינים את השם "ציפורי" (تسيوري), אך לא את صفوريه (ס'פוריה). במקום רישום השמות הערביים עצמם תועתקו השמות העבריים לאותיות ערביות. השימוש בשמות העבריים שנקבעו בעקבות מלחמת 1948 במקום השמות הערביים הקודמים קושר את המקומות לעבר היהודי ולא לעבר הערבי. השילוט הממשלתי הרשמי יוצר אפוא מצב שחברת המיעוט הפלסטינית מפנימה את המפה של השלטון בצורה טבעית לכאורה, ובדרך שלא תעורר בקרבה תחושת ספק שמא מדובר במרחב שמתקיים בו מתח פוליטי ולשוני ובשלטון הנוקט מדיניות של הפליה לשונית ומרחבית. הדרת השמות הערביים הקודמים מן המרחב משרשת את ה"ישן" ואת הזיכרון המרחבי ההיסטורי הטמון בו, ולעומת זאת משרישה את ה"חדש" כדי להנציח אמת בלעדית במרחב ובכך לקנות חזקה סמלית עליו. מצב זה מונע מהחברה הפלסטינית לתהות על הזהות הקודמת של האזור, שכעת הוא בעל גוון זר, ומצמצם את האפשרות לפרשנות אלטרנטיבית באשר לתהליכים ההיסטוריים והגיאופוליטיים שחוללו מדינת ישראל ומוסדותיה. אף על פי שחלק מבני החברה היהודית יודעים שהשמות העבריים מכסים על הנוף הלשוני הערבי הקודם, אין ספק שהתרבות ההגמונית אינה מכירה את מערכת הסימון הערבית של הכפרים העקורים, המודרת מהאטלסים ומהמפות שיצר הממסד הישראלי.

בדומה לקריאותינו הביקורתיות בנוף הלשוני, היכולות להתפרש גם כדה-אזורו שלו, מתקיים גם ממד חתרני של דה-אזורו שבא לידי ביטוי בשטח, כמו בכל זירה של משא ומתן תמידי. בעת צילום השלטים בשדה המחקר שמנו לב כי על כמה מהם רוססו כתמי צבע וכתובות גרפיטי בערבית. תושבים מקרב החברה הערבית בגליל כתבו בצבע שמות יישובים על השלטים, הוסיפו אותיות לשמות קיימים או ריססו אותם. כמקובל בקרב כתבי גרפיטי,

28 השם בלטינית הוא Mons Praecipitii, ההר התלול.

29 בעקבות מלחמת 1948 נעקרו כ-418 כפרים פלסטיניים, מהם יותר ממאתיים באזור הצפון.

קטגוריה חסרה זו מתועדת בקפידה על ידי גופים אחרים, בעיקר פלסטיניים. ראו קדמן 2008.

11. תוספת השם א־רינה (الريانة) על השלט; נובמבר 2012. צילום: עאמר דהאמשה.
 12. התעתיק הערבי של השם יפיע מחוק; כביש 75, נובמבר 2012. צילום: מרים נס"ר.

זהותם אנונימית, כנראה מתוך ידיעה שפעולה זו איננה חוקית (כהן ורוזנברג 2009, 109). כל הגרפיטי שנצפו נוגעים לשפת הכתיבה, לנראות של השם על השלט, לתוכן השם או לצורת כתיבתו.³⁰ לדוגמה, על שלט סמוך מאוד לכפר רינה נכתב שם העיר טבריה בלא לציין את שמו של הכפר, ומאן דהו, אולי תושב רינה, הוסיפו בערבית מתחת לשם העיר (תמונה 11). משלט אחר (בצבע לבן) נמחק התעתיק הערבי של השם "יפיע" (תמונה 12). מקרה אחר נוגע לשם הכפר صندلة (סַנְדֵּלָה) – בחלק מן השלטים השם רשום בהתאם לכתיבה הנכונה ולהגייה המקומית, אולם במקרים אחרים הרישום שגוי, דהיינו שימוש בסין (מקבילה לסמ"ך), במקום בס'אד (ס' שנהגית כצד"י נחצית). על אחד השלטים שהרישום בהם שגוי רוסס גרפיטי מתקן, שבו שינה מאן דהו את האות סין הערבית לס'אד.

הריסוס בצבע ורישומי הגרפיטי הללו הם התערבות לשונית וסמיוטית הנוגעת לייצוג הטופונימים הערביים בדרך הנכונה בעיני יוצרי הגרפיטי, מתוך התעלמות מהסדר הממסדי ומהכיתוב הטופונימי הנכפה במרחב הציבורי "מלמעלה". רישום הגרפיטי הוא פעולת התרסה סימבולית ומעשה חתרני נגד המערכת הממסדית (אגם-דאלי 2006, 60; כהן ורוזנברג 2009, 112–114). יוצרי הגרפיטי מקרב החברה הערבית מחוללים במעשיהם היפוך תפקידים סמיוטי. במקום נמען המקבל את תכתיביו של הכוח השלטוני, כותבים אלה הופכים למוען המייצר מסר לשני נמענים: דוברי ערבית המשתמשים בשלטים ובכבישים, ורשויות השלטון הממונות על השילוט. מטרתו של המסר היא לתקן את העיוות הלשוני והייצוגי של השמות הערביים ובה בעת להביע מחאה נגד הייצוג של המערכת השלטונית, לקרוא תיגר נגדה ולהציג נוף לשוני

³⁰ אף שמניין כתובות הגרפיטי בערבית זעום, התוודענו לעשרות קובלנות של דוברי ערבית על הכיתוב השגוי של השמות הערביים. למעשה, מדובר בשני ערוצים נפרדים, גרפיטי ושיחה בעל פה, שדרכם מובעת תחושה של זעם על השילוט הממסדי.

החורג מזה של הממסד. בדרך זו, התרבות הילידית והעממית משתמשת במרחב השלטוני הציבורי – מערכת השילוט – כדי לחתור נגד המסר שלו ולהעביר מסר אחר. עם זאת, עצם העובדה שכותבי הגרפיטי ומרססי השלטים לא פגעו בשמות העבריים מבטאת הכרה בתרבות השלטת. בגדה המערבית, לעומת זאת, אזור מתוח הרבה יותר מבחינה פוליטית, צפינו בגרפיטי הפוך ותוקפני יותר שריססו המתנחלים על השלטים הלבנים של יצהר, צומת תפוח, קדומים, שבי שומרון ואלון מורה – הם מחקו את התעתיק הערבי של השמות העבריים וכתבו את המילה "נקמה" – ככל הנראה כדי להעלים את עקבות השפה הערבית מן המרחב הציבורי, ובכך להעלים את הזהות הטריטוריאלית המיוצגת באמצעות שפה זו.

סיכום ומסקנות

בהיותם שייכים כביכול לנוף של מציאות יומיומית, אינפורמטיבית, חד-משמעית ותמימה – שלטי הדרכים הם מכשיר רב-עוצמה הנתון בידי מנגנוני השלטון להקניית ערכים תרבותיים, חברתיים ולאומיים. לכיתוב הטופונימי השפעה על הרגש הלאומי של המשתמשים במרחב, על עיצוב ערכיהם, על תפיסת המקום שהם מפתחים ועל דרכי חשיבתם. לסוגיית הרישום של השפה העברית והשפה הערבית על שלטי הדרכים ולצורת ארגון יש השלכות חשובות על כלל הגורמים המעורבים: תושבי הארץ והאזור המשתמשים בכבישים, מערכות המיפוי והתחבורה, שירותי הדואר והתקשורת וגופי מינהל אחרים. מצד אחד, שילוט הדרכים אינו חד-לשוני, שכן עצם ייצוג השפה הערבית ומעמדה כשפה רשמית יוצרים ומבטאים הכרה בחשיבות הכללתה במרחב. מצד אחר, ייצוג הערבית בשילוט לא רק נופל בהרבה מייצוג השפה העברית בהיבטים רבים כגון דיוק בכללי הכתיב והתעתיק, בולטות השמות על השלטים, הנראות המרחבית שלהם ועצם נוכחותה של השפה. כמה תחבולות טופונימיות ואחרות ניכרות בו, ומטרתן אזור כפול: הן אזור של הנרטיב ההיסטורי השלטוני ההגמוני מתוך יומרה לייצג באמצעותו את כלל התושבים, והן אזור של הנרטיב הזה, שהוא בהכרח תוצר של פוליטיקה, חברה ותרבות, והפיכתו ל"טבע" כביכול, באמצעות השימוש בשילוט ככלי רטורי כמעט בנאלי השתולל בנוף הפיזי.

הנוף הלשוני של הגליל, כפי שהוא מתגבש בידי המשלט הישראלי הרשמי, נוטה להתעלם מהיסודות הערביים והפלסטיניים שבו. הוא לא רק לוקה בחסר בתחומי האורתוגרפיה, הפונולוגיה והמורפולוגיה; אלא שגם בכל הנוגע לשמות היישובים הערביים והכיתוב בערבית, מיושמים, בעליונות ובאדנות, כללי הלשון וההגייה של השפה העברית. במקרה של השמות העבריים קיים פיקוח הדוק יותר על הכתיב בשילוט ולפיכך נמצאות פחות שגיאות מעין אלו האופייניות בכיתובים הערביים ובשמות הערביים. התוצאה מכך היא שהנוף הלשוני העברי קיבל צורה ברורה, בולטת ומדויקת ואילו הנוף הלשוני הערבי עוצב באופן הפוך. יתר על כן, המסמנים הלשוניים של המקומות הפלסטיניים סובלים מאיון, מעיוות ומנישול משמעות (דהיינו de-signification, לפי Falah 1996, 257, 277).

באשר לשאלה עד כמה דואליזם זה מכונן ועד כמה הוא מקרי, אנו מאמינים כי בבסיס חוסר העקיבות ואי־ההקפדה המאפיינים את הכיתובים בשפה הערבית על השילוט עומדת יותר מכול מדיניות של הזנחה והעלמת עין מכוונות שמקורה בחוסר אכפתיות בנוגע לצורות הלשוניות של הטופונימים הערביים־פלסטיניים.³¹ מדיניות ההזנחה מתאפשרת במסגרת יחסי הכוח הבלתי שוויוניים והמוכנים היטב מבחינה גיאוגרפית, המתקיימים בין הרוב למיעוט בישראל. מניתוח שילוט הדרכים בגליל עולה כי שפת הרוב, העברית, שולטת בשפת המיעוט, הערבית, מכפיפה אותה ומשתמשת בה לצרכיה. מדיניות עברות הנוף היא מטרה עליונה כשלעצמה, ומופעלת מתוך שיח עם קהל יהודי־ישראלי ובעבורו, באמצעות יצירת נוף לשוני חדש במקום הנוף הפלסטיני הישן, ומתוך התעלמות מהנוף ה"אחר". נדמה כי הכיתוב הערבי על השלטים הוא דבר מה בין מס שפתיים של עשיית צדק ריק מתוכן ובין מחווה פטרנליסטית של מעין צדקה.

ההנכחה האינטנסיבית של העברית והבולטות שלה בנוף, לעומת הייצוג הדל של הערבית והאסטרטגיות הלשוניות שננקטו כלפי הטופונימים בערבית, יוצרות גם אשליה בנוגע לזהות האתנית של האנשים הגרים באזור המשולט, אשר בו, למעשה, קיים יתרון דמוגרפי לאוכלוסייה הערבית. כפי שהראו מחקרים, לבולטות של שפה מסוימת ולדומיננטיות שלה בנוף הלשוני יש השפעה ישירה על תחושת הערך העצמי בקרב דובריה (למשל טרומפר־הכט 2005; Landry and Bourhis 1997). הפרקטיקה של הנכחת הטקסט העברי והשמות העבריים במרחב והבלעת החלופות הערביות מגבירה את תחושת הערך העצמי בקרב דוברי העברית ויוצרת אצלם תחושת השתייכות למקום מתוך התגברות על תחושת הזרות עם השיבה לארץ ישנה־חדשה. כפי שטען מירון בנבנשתי, מפרספקטיבה אידיאולוגית ציונית, מדובר בעם החוזר לארצו ומנסה לגשר על פני תהום אלפיים שנות גלות בעזרת הצמדת שמות עתיקים לאתרים קונקרטיים (בנבנשתי 1997, 25). ובקרב דוברי הערבית, לצד הגיחוך ותחושת האירוניה שמעוררים אצלם השיבושים הלשוניים, פרקטיקה זו מפחיתה את תחושת הערך העצמי שלהם, מחלישה את הזיקה שלהם למקום ויוצרת בקרבם זרות כלפי הסביבה. תהליך המחיקה וההשכחה של הזיכרון המרחבי הפלסטיני מתרחש מבלי שחלק הארי של האוכלוסייה היהודית מודע לכך, ומבלי שהפלסטינים — בייחוד בני הדור הצעיר — ערים לאסטרטגיות הלשוניות והוויזואליות המופעלות עליהם.

בדרך זו הולכת ונעלמת המפה ההיסטורית־התרבותית הרבגונית של האזור ובמקומה הולך ונחקק בתודעה מרחב חד־אתני התומך בפרויקט הציוני. אחת הדוגמאות לכך היא הנכחת שמות מקראיים ותלמודיים, כמו אלה שהוזכרו לעיל, שמציינים יישובים שבהם מתגוררת אוכלוסייה ערבית. פרקטיקה טופונימית זו מחברת בין העבר המיתולוגי היהודי ובין

31 עוד לגבי מדיניות הזנחה זו בהקשרים קולוניאליים, מדיניות שניתן לראות בה "לסה פר" מכונן היטב (אין הכוונה ליצירת סביבה של כלכלה פרטית הפטורה ממונופול מממשלתי אלא למוכן אחר של הביטוי הצרפתי *laissez faire* — "הנח לזאת"), ראו Bigon 2009, part II.

המרחב העכשווי כדי להקנות למקום משמעות רוחנית ולבסס זכות קניין קודמת בזמן. בד בבד, היא מערערת על הקיום ועל הזיכרון ההיסטורי-סמיוטי של ה"אחר" הערבי-פלסטיני, למרות היתרון הדמוגרפי שלו בחבל ארץ זה בהווה. פרקטיקה זו מטרתה לאזרח את החברה הפלסטינית באמצעים לשוניים מניפולטיביים שיביאו אותה לקבל את דימויי השלטון מתוך ערפול וטשטוש הקשר שלה לסביבה.

אנו סבורים שדווקא משום ששילוט הדרכים הוא תוצר של פעילות מוסדית-מערכתית המושפעת מתנאים חוץ-לשוניים, על מוסדות השלטון לגלות הגינות פוליטית ולפעול ברגישות מרבית במיוחד באזורים בעלי מאפיינים דמוגרפיים כמו אלה של הגליל. עליהם לאפשר ריבוי של זהויות תרבותיות ולאומיות ולתת ביטוי והכרה למגוון זיכרונות היסטוריים, גם אם הם מתחרים זה בזה. דוגמה לכך היא חבל ויילס בממלכה הבריטית המאוחדת שבעקבות מחאות מקומיות הונהג בו משנות השבעים שילוט דו-לשוני: וולשית למעלה, ואנגלית מתחתיה (Jones and Merriman 2009). גם נושא ה"סקייל" יכול להיות מיושם בהקשר זה, כמו שנהוג בפינלנד, שהזכרה לעיל, שבה שפות השילוט וסדר כתיבתן נקבעים על פי מספר דוברי השפה במקום. לכל הפחות, יש למקם את הערבית בצד העברית ולא תחתיה. זאת ועוד, דווקא משום ששילטי הדרכים שבהם עסקנו נמצאים במרחב משותף ופתוח ולא במרחבים פנימיים המוגדרים "יישוב ערבי", "יישוב יהודי" או "עיר מעורבת" — על המוסדות הישראליים להקדיש מחשבה רבה יותר למשמעותה של שותפות זו במרחב וליישומה בשטח, ולנקוט גמישות כלפי אותם מגזרים באוכלוסייה הנחשבים שווי זכויות. שילוט הדרכים יכול לשמש תרגיל, לפחות ברמה הסימבולית, לכינון דו-שיח מרחבי בין מערכת הסימון העברית למערכת הסימון הערבית, לקבלת ה"אחר" ולהכלת זיכרונות בתהליכי אזור ופירוק. לא יועילו טקטיקות של "שוויון" מדומה דוגמת מעמד הערבית כשפה רשמית, המוקנות את מושאיהן מתוכן חברתי-פוליטי ופועלות לצד מנגנונים רשמיים של השכחה וטשטוש טופונימי.

עיצוב הנוף הלשוני בגליל הוא חלק מהעיצוב הפיזי והתפיסתי של המרחב הישראלי-ציוני. הוא מעורר שאלות רחבות היקף על התוויית מדיניותה של ישראל, על תפיסותיה המרחביות, על הפרספקטיבה ההיסטורית שלה, על מידת רצונה להימצא בדיאלוג עם הערבי ועם הערבית, ועל מידת יכולתה להשתלב במרחב האזורי. התנאים שהתפתחו עד היום יצרו מרחב מפותל ושסוע לאורך קווים מעמדיים-אתניים-לאומיים, ולתנאים אלה תהיה השפעה מכריעה גם אם תאומץ מדיניות טופונימית רכה, רב-קולית ורגישה יותר על ידי המשלטים הרשמיים, כיוון שבמשך דורות עוצב המרחב הישראלי-פלסטיני כדי להתמודד עם מצב של סכסוך והוא אינו ערוך למצב של שלום (צפדיה 2002, 257). הטופונימיה של השילוט הרשמי בגליל יכולה אפוא להיות משולה לנסיעה בכביש דו-מסלולי לעבר אופק התוכניות והציפיות של השלטון הישראלי, בדרך משובשת במהמורות של עליונות קולוניאלית.

ביבליוגרפיה

- אגס-דאלי, אביבית, 2006. "גרפיטי ואדכסטינג כאמנות עממית במרחב העירוני", מותר 14, עמ' 57–68.
- אמארה, מוחמד, 2002. "העברית בקרב הערבים בישראל: היבטים סוציולינגוויסטיים", שלמה יזרעאל (עורך), מדברים עברית, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, עמ' 85–105.
- אמארה, מוחמד, ועבד אל רחמן מרעי, 2000. "סוגיות במדיניות החינוך הלשוני בבתי הספר הערביים בישראל", סקירות על הערבים בישראל 25, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.
- ביתן, חנה, 1992. "ועדת השמות הממשלתית", ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה כג, עמ' 366–370.
- בנבנשתי, מירון, 1988. הקלע והאלה: שטחים, יהודים וערבים, ירושלים: כתר.
- , 1997. "המפה העברית", תיאוריה וביקורת 11 (חורף), עמ' 7–29.
- בן-שמש, יעקב, 2003. "שפה מקומית, שפה לאומית: בג'ן עדאלה על שילוט עירוני", תיאוריה וביקורת 22 (אביב), עמ' 199–204.
- בר-גל, יורם, 1999. "על 'זקני השבט', ה'ממשיכים' וה'חדשים' בגיאוגרפיה הישראלית", אופקים בגיאוגרפיה 51, עמ' 7–40.
- דהאמשה, עאמר, 2009. "שם למקום: שמות היישובים הערביים בגליל ושמות העצמים מן הטבע בספרות העממית", עבודת דוקטור, הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- , 2013. "יהודים במפה הערבית: שמות מקומות עבריים בפי ערבים — קריאה ספרותית ותרבותית", מרקמים: תרבות-ספרות-פולקלור, ספר יובל לפרופסור גלית חזן-רוקם ב, ירושלים: מאגנס, עמ' 715–735.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012. שנתון סטטיסטי לישראל 63, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- העברית, תשע"ב. העברית: רבעון בענייני הלשון העברית בהוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית מחזור ס, חוברות א–ב (כללי התעתיק).
- וולף, פנחס, 2011. "הצעת חוק: שמות השכונות הערביות ביישוב יעוברתו", וואלה! חדשות, 30.5.11.
- זומרפלד, איתן, ואורה מור, 2011. "נוף לשוני במרחב גיאוגרפי-עירוני משותף: חיפה כחקר מקרה", אופקים בגיאוגרפיה 77, עמ' 110–133.
- זיו, יהודה, 1992. "מלחמת השמות", ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה כג, עמ' 371–376.
- חביבי, אמיל, 1988. אח'טיה, בתרגום אנטון שמאס, תל אביב: עם עובד.
- טרומפר-הכט, נירה, 2005. "רב-תרבותיות ורב-לשוניות בראי הנוף התרבותי בישראל: סיפורם של חמישה אזורים במטרופולין תל אביב", הד האולפן החדש 88, עמ' 118–134.
- כהן, איילת, וחננאל רוזנברג, 2009. "מדברים אל הקירות: גרפיטי מהופך בגוש קטיף", מגמות 109 (2–1), עמ' 109–136.
- מוצ'ניק, מלכה, 2002. לשון, חברה ותרבות א–ג, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

- מרגלית, מאיר, 2007. "הקטגוריה הבלתי קיימת: המדיניות העירונית במזרח ירושלים", עתון 77, 318-22 עמ'.
- מרקוס, מנחם, ויובל אלעזרי (עורכים), 2000. אנציקלופדיה מפה: כל היישובים וכל האתרים בישראל, עמ' 163-168.
- עמית-כהן, עירית, ויוסף שלהב, 2011. "שלטים וכרזות כמעצבי מרחב ותרבות: נוסטלגיה מול עבר נוכח", ארנון סופר, יעקב מעוז ורונית כהן-ספר (עורכים), תבניות נופים תרבותיים, חיפה: אוניברסיטת חיפה, עמ' 183-203.
- צפדיה, ארז, 2002. "המרחב הישראלי בעידן השלום: בין כוחות לאומיים לכוחות כלכליים", מירון בנבנשתי (עורך), הבוקר שלמחרת: עידן השלום — לא אוטופיה, ירושלים: כרמל ומכון טרומן, עמ' 257-322.
- קדמון, נפתלי, 2010. עולם השמות הגיאוגרפיים: הטופונימיה, ירושלים: כרטא.
- קדמון, נגה, 2008. בצדי הדרך ובשולי התודעה: דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948 מהשיח הישראלי, תל אביב: ספרי נובמבר.
- קליאוט, נורית, 1989. "משמעות שמות היישובים הערביים בארץ ישראל והשוואתם לשמות יישובים עבריים", אופקים בגיאוגרפיה 30, עמ' 71-79.
- רבי, עוזי, ואריק רודניצקי (עורכים), 2011. "מעמד השפה הערבית בישראל: עדכן הערכים בישראל", תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, www.dayan.org/kap/images/stories/arabicstatus-heb.pdf.
- רופא-אופיר, שרון, 2009. "הערבים: 'השר כץ יחלוף, ירושלים תישאר הַקִּדְס' ", Ynet, 13.7.09.
- שוהמי, אילנה, 2011. "ערבית כשפת מיעוט? נוף לשוני כמקרה מבחן", עוזי רבי ואריק רודניצקי (עורכים), "מעמד השפה הערבית בישראל: עדכן הערכים בישראל", תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 5-6.

- Azaryahu, Maoz, 1996. "The Power of Commemorative Names," *Environment and Planning D: Society and Space* 14, pp. 311-330.
- , 2012. "Hebrew, Arabic, English: The Politics of Multilingual Street Signs in Israeli Cities," *Social and Cultural Geography* 13(5), pp. 461-479.
- Azaryahu, Maoz, and Arnon Golan, 2001. "(Re)naming the Landscape: The Formation of the Hebrew Map of Israel 1949-1960," *Journal of Historical Geography* 27(2), pp. 178-195.
- Azaryahu, Maoz, and Aharon Kellerman, 1999. "Symbolic Places of National History and Revival: A Study in Zionist Mythical Geography," *Transactions of the Institute of British Geographers* 24, pp. 109-123.
- Azaryahu, Maoz, and Rebecca Kook, 2002. "Mapping the Nation: Street Names and Arab-Palestinian Identity: Three Case Studies," *Nations and Nationalism* 8(2), pp. 195-213.

- Ben-Rafael, Eliezer, Elena Shohamy, Muhammad Hasan Amara, and Nira Trumper-Hecht, 2006. "Linguistic Landscape as Symbolic Construction of the Public Space: The Case of Israel," *International Journal of Multilingualism* 3(1), pp. 7–31.
- Bigon, Liora, 2008. "Names, Norms and Forms: French and Indigenous Toponyms in Early Colonial Dakar, Senegal," *Planning Perspectives* 23, pp. 479–501.
- , 2009. *A History of Urban Planning in Two West African Colonial Capitals: Residential Segregation in British Lagos and French Dakar (1850–1930)*, Lewiston: The Edwin Mellen Press.
- Cohen, B. Saul, and Nurit Kliot, 1992. "Place Names in Israel's Ideological Struggle over the Administered Territories," *Annals of the Association of American Geographers* 82(4), pp. 650–680.
- Corbeil, Jean-Claude, 1980. *L'Aménagement linguistique du Québec*, Montréal: Guérin.
- Duncan, Jim, and Nancy Duncan, 1988. "(Re)reading the Landscape," *Environment and Planning D: Society and Space* 6, pp. 117–126.
- Falah, Ghazi, 1996. "The 1948 Israeli-Palestinian War and Its Aftermath: The Transformation and de-Signification of Palestine's Cultural Landscape," *Annals of the Association of American Geographers* 86(2), pp. 256–285.
- Fishman, Joshua, Michael H. Gertner, Esther G. Lowy, and William G. Milán (eds.), 1985. *The Rise and Fall of the Ethnic Revival: Perspective on Language and Ethnicity*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Foucault, Michel, 1977. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, London: Penguin Books.
- Fuller, Mia, 1992. "Building Power: Italian Architecture and Urbanism in Libya and Ethiopia," in Nezar AlSayyad (ed.), *Forms of Dominance*, Aldershot: Avebury, pp. 211–240.
- Jones, Rhys, and Peter Merriman, 2009. "Hot, Banal and Everyday Nationalism: Bilingual Road Signs in Wales," *Political Geography* 28, pp. 164–173.
- Katz, Yossi, 1995. "Identity, Nationalism and Place Names: Zionist Efforts to Preserve the Original Local Hebrew Names in Official Publications of the Mandate Government of Palestine," *Names* 43(2), pp. 103–118.
- , 1999. "Reclaiming the Land: Factors in Naming the Jewish Settlements in Palestine during the Era of the British Mandate," in Aaron Demsky (ed.), *These Are The Names: Studies in Jewish Onomastics II*, Ramat Gan: Bar-Ilan University Press, pp. 63–112.
- Landry, Rodrigue, and Richard Y. Bourhis, 1997. "Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study," *Journal of Language and Social Psychology* 16(1), pp. 23–49.

- Leclerc, Jacques, 1989. *La guerre des langues dans l'affichage*, Montréal: VLB éditeur.
- Legg, Stephen, 2007. "Beyond the European Province: Foucault and Postcolonialism," in Jeremy Crampton and Stuart Elden (eds.), *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*, Aldershot: Ashgate, pp. 265–289.
- Milo, Daniel, 1997. "Street Names," in Pierre Nora (ed.), *Realms of Memory*, New York: Columbia University Press, pp. 363–389.
- Murray, John, 2000. *Politics and Place-Names: Changing Names in the Late Soviet Period*, Birmingham: University of Birmingham.
- Prochaska, David, 1990. *Making Algeria French: Colonialism in Bône, 1870–1920*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Raento, Paulina, and Kai Husso, 2001. "Cultural Diversity in Finland," *Fennia* 180(1–2), pp. 146–151.
- Raento, Paulina, and Cameron Watson, 2000. "Gernika, Guernica, *Guernica*? Contested Meanings of a Basque Place," *Political Geography* 19, pp. 707–736.
- Rose-Redwood, Reuben, 2008. "From Number to Name: Symbolic Capital, Places of Memory, and the Politics of Street Renaming in New York City," *Social and Cultural Geography* 9(4), pp. 432–452.
- Shohamy, Elena, 2006. *Language Policy: Hidden Agendas and New Approaches*, New York: Routledge.
- Shohamy, Elena, and Smadar Donitsa-Schmidt, 1988. *Jews vs. Arabs: Language Attitudes and Stereotypes*, Tel Aviv: The TAU's Tami Steinmetz Center for Peace Research.
- Spolsky, Bernard, and Elena Shohamy, 1999. *The Languages of Israel: Policy, Ideology and Practice*, Clevedon: Multilingual Matters.
- Suleiman, Yasir, 2004. *A War of Words: Language and Conflict in the Middle East*, Cambridge: Cambridge University Press.
- , 2011. *Arabic, Self and Identity: A Study in Conflict and Displacement*, New York: Oxford University Press.
- Yeoh, Brenda S. A., 1996. "Street-Naming and Nation-Building: Toponymic Inscriptions of Nationhood in Singapore," *Area* 28(3), pp. 298–307.
- Yiftachel, Oren, 2010. "From Sharon to Sharon: Spatial Planning and Separation Regime in Israel/Palestine," *Hagar* 10(1), pp. 73–106.

